ԿԱԴՈՒՍԻՆԵՐԻ ՑԵՂԸ ՀԻՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԽՈՐԻԿՅԱՆ

Կադուսիների մասին հիշատակություններ կան՝ սկսած հին ժամանակներից: Նրանք հայտնի չեն պատմահայր Հերոդոտոսին: Կադուսիների մասին ընդարձակ տեղեկություններ հաղորդում է Հերոդոտոսի կրտսեր ժամանակակից Քսենոփոնն իր «Կյուրոպեդիա» բարոյախոսական-քաղաքական երկում: Այս երկում կան հաղորդումներ, որոնք, համադրվելով այլ սկզբնաղբյուրների հետ, կարող են բերել պատմաաշխարհագրական մի շարք հետաքրքիր եզրահանգումների:

«Կյուրոպեդիա»-ում կադուսիները հիշատակվում են բավական հաճախ, ընդ որում, դատելով Քսենոփոնի տեղեկություններից, նրանք բուռն մասնակցություն են ունեցել Առաջավոր Ասիայի քաղաքական զարգացումներում: Այսպես, Քսենոփոնը կադուսիներին համարում է ասորեստանցիների ամենամեծ թշնամիները. «Զևսը վկա,– ասաց հյուրկանների թագավորը,– նրա (ասորեստանցու – Խ. Հ.) ամենամեծ թշնամիները կադուսիներն են. սրանք մեծաթիվ և քաջարի ցեղեր են. նաև մեզ սահմանակից սակերը, որոնք բազում չարիքներ են կրել ասորեստանցուց, քանզի նրանց ևս նա փորձել է նվաճել, ինչպես մեզ»[1]: Մասնագիտական գրականության մեջ նշվել է, որ «Կյուրոպեդիա»-ի տեղեկությունները Կյուրոսի մասին վերաբերում են նույն անվան տակ թաքնված երկու թագավորների. մեկը՝ Աստիագեսի հոր՝ Կիաքսար Բ-ի (մ. թ. ա. 625–585 թթ.) ժամանակակից Կյուրոս Ա-ն է (մ. թ. ա. 640–600 թթ.)[2], որը ճնշեց հայերի հակամարական ապստամբությունը մ. թ. ա. 612–609 թվականների միջոցին, մյուսը՝ Կյուրոս Մեծը, որն էլ ճնշեց հայերի հակամարական ապստամբությունը, հավանաբար, մ. թ. ա. 570 կամ 569 թվականին[3]: Ելնելով այն տեղեկությունից, որ Կյուրոսի գլխավորած դաշնակից զորքերը պաշարում են Բաբելոնը[4]՝ ասորեստանցու անվան տակ, անշուշտ, պետք է նկատի ունենալ Նոր Բաբելոնական թագավորությունը[5]: Ուրեմն, տվյալ ժամանակաշրջանում կադուսիների, ինչպես նաև հյուրկանների և սրանց հարևան սակերի թշնամությունն այդ թագավորության հետ արդեն իսկ

---

[1] *Ք ս ե ն ո փ ո ն. Կյուրոպեդիա (այսուհետև՝ Կյուրոպեդիա), թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 2000, էջ 187:*

[2] Э. Б и к е р м а н. Хронология древнего мира. М., 1975, с. 193.

[3] *Բ. Հ ա ր ո ւ թ յ ո ւ ն յ ա ն. Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների և Առաջավոր Ասիայի հնագույն պատմության մի քանի խնդիրների շուրջ (մ. թ. ա. VII–VI դդ.), Երևան, 1998, էջ 23, 51–52, 87:*

[4] *Կյուրոպեդիա, էջ 192:*

[5] *Ի. Դյակոնովը Քսենոփոնի այս տեղեկությունները կապում է պատմական Կիաքսարի (Բ-ի) և Ասորեստանի միջև տեղի ունեցած պատերազմների հետ (տե՛ս* И. Д ь я к о н о в. История Мидии. М.–Л., 1956, с. 296)*:*

կասկածելի է: Հետևաբար, անընդունելի է նաև կադուսիներին, ինչպես և հյուրկաններին ու սակերին փնտրել ասորեստանցիների հարևանությամբ, որոնք, իբր, բաժանում էին նշված ցեղերին մեդացիներից և պարսիկներից[6]: Չպետք է մոռանալ նաև, որ հենց ասորեստանցիներն էին արշավանքներ ձեռնարկել Ուրմիո լճից արևելք ու հյուսիս-արևելք ուղղություններով և, բնականաբար, կարող էին բախվել կադուսիների հետ[7]: Այդ արշավանքների արձագանքներն են, հավանաբար, պահպանվել Դիոդորոս Սիկիլիացու մոտ, որը օգտվել է Կտեսիաս Կնիդացու երկից: «Պատմական գրադարան»-ում գրված է, որ Ասորեստանի թագավոր Նինոսը տիրանում է կադուսիների, տապյուրների, հյուրկանների, դրանգների, դերբիկների, կարմանների, քորոմնաների, բորկանների, պարթևների երկրներին, Պերսիսին, Սուսիանեին, Կասպիանեին՝ հասնելով Բակտրիա, որը նվաճում է հաջորդ արշավանքի ժամանակ[8]: Անշուշտ, Ասորեստանի ոչ մի թագավոր աշխարհագրական այդպիսի լայն գործունեություն չի ծավալել, սակայն այն հանգամանքը, որ Նինոսն ամուսնանում է Սեմիրամիս-Շամիրամի հետ, որն իրական պատմական անձնավորություն է, թույլ է տալիս Նինոսին նույնացնել Շամշի-Ադադ Ե-ի (մ. թ. ա. 824–811 թթ.)՝ Ադադներարի Գ-ի հոր հետ, որի կամ էլ նրա հաջորդի օրոք ասորեստանցիները հայտնվում են Ուրմիո լճից արևելք[9]: Վերոբերյալ տեղեկության մեջ ընդունելի է հյուրկանների հարևանությամբ սակերի տեղադրությունը, քանի որ այդ մասին հավաստում են բազմաթիվ աղբյուրներ[10]: Կադուսիների և մարերի միջև տեղի ունեցած պատերազմների մասին հաղորդում է Կտեսիաս Կնիդացին: Տեղեկությունից հայտնի է դառնում, որ կադուսիները հաղթել են մարերին և երբեք չեն ենթարկվել նրանց[11]: Քսենոփոնի մյուս տեղեկություններում ևս սակերը, հյուրկանները և կադուսիները գրեթե միշտ հիշատակվում են միասին, ընդ որում, կադուսիների ռազմական ուժն ավելին էր, քան սակերինը և հյուրկաններինը. «Կյուրոսի զորքին միացած կադուսիների զորքը բաղկացած էր երկու բյուր պելտաստներից և չորս հազար հեծյալներից. սակերի զորքը՝ մեկ բյուր աղեղնավորներից և երկու հազար հեծյալ աղեղնավորներից. Իսկ հյուրկանները ուղարկեցին ինչքան կարող էին հետևակ

---

[6] *Նույն տեղում, էջ 187–188:*

[7] *Այդ ուղղություններով արշավանքներ ձեռնարկել են Ադադներարի Գ-ն (մ. թ. ա. 811–781 թթ.) և Թիգլաթպալասար Գ-ն (մ. թ. ա. 745–727 թթ.):*

[8] *Դիոդորոս Սիկիլիացի. Պատմական գրադարան (այսուհետև՝ Դիոդորոս Սիկիլիացի), թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1985, էջ 17:*

[9] История древнего мира, т. II, под ред. И. М. Дьяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. М., 1989, с. 31.

[10] *Կասպից ծովից արևելք հիշատակվում են մասսագետները, դահերը, դերբիկները, որոնք աղբյուրներում համարվում են սակ-սկյութներ (մանրամասն տե՛ս Ա. Հակոբյան. Կասպերի և Կասպիանա (Կասպք) մարզի տեղադրության մասին.– ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» (այսուհետև՝ ԼՀԳ), 1983, - 1, էջ 92–93, Հ. Խորիկյան. Աքեմենյան Պարսկաստանի վարչական բաժանումների շուրջ, Երևան, 2010, էջ 26–33):*

[11] *Դիոդորոս Սիկիլիացի, էջ 42: Մարերի Արտայոս թագավորի նույնացումը Դեյոկեսին կասկածելի է* [*տե՛ս* Р. Меликов. Этническая картина Азербайджана в период ахеменидского владычества (VI–IV вв. до н. э.). Баку, 2003, с. 146]*:*

զորք և հեծյալների թիվն ավելացրին երկու հազարով»[12]: Կադուսիները, ըստ Քսենոփոնի, ակտիվ մասնակցություն են ունեցել Կյուրոսի՝ Նոր Բաբելոնական թագավորության դեմ մղված պատերազմներում[13]: «Կյուրոպեդիա»-ի հետագա շարադրանքից պարզվում է, որ հյուրկանները, սակերը և կադուսիները Կյուրոսի առաջնորդած բանակում ռազմական գործողություններին մասնակցում են որպես բարեկամներ՝ դաշնակիցներ[14], ինչը ցույց է տալիս, որ կադուսիները չէին ենթարկվում մարերին կամ էլ, եթե խոսքը վերաբերում է հենց Կյուրոս Մեծին, կադուսիներն ապստամբել էին մարերի դեմ և անցել պարսիկների կողմը: Ընդհանրապես աղբյուրներից կարելի է եզրակացնել, որ կադուսիները հիմնականում եղել են անկախ կամ կիսանկախ ցեղ, որը հիմնականում հաջողությամբ կռվել է և՛ մարերի, և՛ Աքեմենյանների դեմ: Նիկողայոս Դամասկացին հայտնում է, որ Աստիագեսն ապստամբ մարերի մոտ է ուղարկում մարական արքունիքում գտնվող Կյուրոսին, որն էլ կարողանում է իր կողմը գրավել կադուսիներին, և կարճ ժամանակ անց Աստիագեսի դեմ պայքարում կադուսիներն անցնում են Կյուրոսի կողմը[15]: Ուշադրություն է գրավում նաև այն իրողությունը, որ Քսենոփոնը «Անաբասիս»-ում ընդհանրապես չի հիշատակում կադուսիների մասին: Այս հանգամանքը թույլ է տալիս մտածել, որ Արտաքսերքսես Բ-ի (մ. թ. ա. 404–359 թթ.) ժամանակ կադուսիները չեն ենթարկվել թուլացած Աքեմենյաններին: Եվ իրոք, Արտաքսերքսես Բ-ն միայն հաշտություն է կնքում կադուսիների հետ[16]: Սակայն Արտաքսերքսես Գ Օքոսը (մ. թ. ա. 359–338 թթ.), ըստ Պոմպեոս Տրոգոսի, վերականգնելով Աքեմենյանների երբեմնի հզորությունը, հնազանդեցնում է նաև կադուսիներին, որոնց հետ պատերազմում անձնական քաջությամբ աչքի է ընկնում ապագա թագավոր Դարեհ Գ Կոդոմանոսը (մ. թ. ա. 336–330 թթ.), որը նշանակվում է Հայաստանի սատրապ[17]:

Հետաքրքիր է, որ Քսենոփոնի մի քանի տեղեկություններում հյուրկանների, կադուսիների, սակերի հետ հիշատակվում են նաև հայերը (արմենները), որոնք ըստ հերթականության հաջորդում են պարսիկներից հետո նշված մեդացիներին[18]: Այս հանգամանքը վկայում է և՛ Կյուրոսի բանակում, և՛ նրա ստեղծած տերության մեջ հայերի ունեցած բարձր դիրքի մասին: Պատահական չէ, որ Կյուրոսը կրտսեր որդուն՝ Տանառքսարեսին,

---

[12] *Կյուրոպեդիա, էջ 195–196, 199, 226:*

[13] *Նույն տեղում, էջ 202, 206–208:*

[14] *Նույն տեղում, էջ 297:*

[15] C. M ü l l e r. Fragmenta historicorum graecorum. Vol. III. Parisiis, 1849, pp. 399–400, fr. 66.

[16] Plutarch's Lives, translated from the original Greek, by J. Langhorne and W. Langhorne, Cincinnati, 1850, pp. 644–645. *Տե՛ս նաև Դիոդորոս Սիկիլիացի, էջ 73,* Pompei Trogi Fragmenta, collegit O. Seel, Lipsiae, 1961, p. 83; J. M. C o o k. The Rise of the Achaemenids and Establishment of Their Empire.–The Cambridge History of Iran, vol. 2. London, 1985, p. 256; P. Briant. From Cyrus to Alexander. A History of the Persian Empire, translated by P. T. Daniels, Winona Lake, Indiana, Eisenbrauns, 2002, pp. 732–733.

[17] В. В. Л а т ы ш е в. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе *(այսուհետև՝* ИДПСК*).*– «Вестник древней истории» *(այսուհետև՝* ВДИ*)*,1949, ¹ 1, с. 254. *Տե՛ս նաև Դիոդորոս Սիկիլիացի, էջ 78:*

[18] *Կյուրոպեդիա, էջ 206, 330:*

կարգում է մեդացիների, հայերի և կադուսիների սատրապ[19]: Այս տեղեկությունը չի համապատասխանում իրականությանը, քանի որ Տանաքսարեսի՝ Բարդիայի տիրույթները գտնվել են Միջին Ասիայում[20], և Քսենոփոնը փոխել է Կտեսիասի մոտ հիշատակվող երկրների անունները[21]: Տեղեկության մեջ կարևոր է այն հանգամանքը, որ կադուսիները սահմանակցել են հայերին և մեդացիներին, ինչը հաստատվում է այլ հեղինակների կողմից ևս: Ընդ որում, կադուսիների հիշատակությունը մարերից և հայերից հետո խոսում է վերջիններիս համեմատությամբ նրանց զբաղեցրած համեմատաբար ցածր դիրքի մասին:

Հին աղբյուրներում կադուսիների մասին կան բազմաթիվ հիշատակություններ: Այսպես, ըստ Պոլիբիոսի, Առաջավոր Ասիայում տեղի ունեցող պատերազմներում կադուսիները՝ անիարակների և մատիանների հարևանները, հիշատակվում են Սելևկյան բանակներում[22]: Անիարակների ու մատիանների մասին հիշատակությունը թույլ է տալիս կադուսիներին տեղադրել Ուրմիո լճի և Կասպից ծովի հարավարևմտյան շրջանից արևմուտք ընկած տարածքում: Ստեփանոս Բյուզանդացին կադուսիներին հիշատակում է արիանների հարևանությամբ[23]: Այս տեղեկությունը համահունչ է Ստրաբոնի այն հաղորդմանը, թե կադուսիներն արիաններին զիջում են հետևակի քանակով[24]: Դժվար է ասել՝ արդյո՞ք արիանների անվան տակ պետք է հասկանալ Արիանա երկրի բնակիչներին, թե՝ կադուսիների հարևանությամբ բնակվող ինչ-որ ցեղ, որ, թերևս, Պլինիոս Ավագի ատիակը[25]՝ արիակ-արիանն է: Հնարավոր է նաև, որ արիանների անվան տակ տվյալ տեղեկության մեջ արտացոլվել են պարսիները, որոնց պարսկական ծագումը հավանական է[26]:

Մի քանի աղբյուրներում կադուսիների մասին հիշատակությունները թույլ են տալիս արդեն հստակեցնել այս ցեղի տեղադրությունը: Պլինիոս Ավագը Կադուսիան և Ալբանիան հիշատակում է հարևանությամբ՝ Կասպից ծովի հարավարևմտյան շրջանում[27]: Պտղոմեոսը կադուսիներին

---

[19] *Նույն տեղում, էջ 362: Տե՛ս նաև* Ксенофонт. Киропедия. Издание подготовили В. Г. Борухович и Э. Д. Фролов. М., 1976, с. 211; Xenophon. Cyropaedia, with an English translation by Walter Miller. Vol. II. Cambridge-Massachusetts-London, 1960 (Loeb Classical Library), pp. 428–429.

[20] *Կտեսիասը Բարդիայի տիրույթներն է համարում Բակտրիան, Խորեզմը, Պարթևքը, Կարմանիան* [*տե՛ս* И. Пьянков. Средняя Азия в известиях античного историка Ктесия (текст, перевод, примечания). Душанбе, 1975, с. 93]*:*

[21] И. Пьянков. Сведения Ктесия о владениях Бардии на востоке Ирана.–ВДИ, 1961, ¹ 4, с. 98–103.

[22] The General History of Polybius. Vol. II by Mr. J. Hampton. London, 1809, p. 219, 274.

[23] ИДПСК.–ВДИ, 1948, ¹ 3, с. 315.

[24] Страбон. География в 17 книгах *(այսուհետև՝* Страбон*),* пер., статья и комм. Г. А. Стратановского. Л., 1964, с. 494.

[25] Pliny. Natural History. Vol. II. Cambridge-Massachusetts-London, 1957 (Loeb Classical Library), VI, 36, p. 364.

[26] *Տե՛ս, օրինակ,* И. Алиев. Племена и племенные группы в Атропатене.–ВДИ, 1987, ¹ 3, с. 69.

[27] Pliny. Natural History, VI, 36, p. 364.

տեղադրում է Ուրմիո լճի և Կասպից ծովի հարավարևմտյան շրջանի միջև[28]: Դիոնիսիոսը Կասպից ծովի ափամերձ շրջանում բնակվող ցեղերի թվում կասպերից, աղվաններից հետո հիշատակում է լեռնային երկրում ապրող կադուսիներին, որոնց հարևանությամբ բնակվում էին մարդերը, հյուրկանները և տապյուրները[29]: Տեղեկությունից պարզվում է, որ աղվաններին հաջորդող կադուսիները գտնվել են Կուր գետից հարավ և սահմանակցել են Կասպից ծովից հարավ տեղադրվող մարդերին, հետևաբար, Մեծ Հայքի Փայտակարան աշխարհը Արտաշես Ա-ն նվաճել էր կադուսիներից: Դիոնիսիոսի մեկնաբանություններում Եվստաթիոսը նույնպես կասպերից, աղվաններից հետո հիշատակում է կադուսիներին, որոնց հարևան էին մարդերը, հյուրկանները և ապյուրներ-տապյուրները[30]: Նիկեփորոս Բլեմմիդոսը ևս կասպերից, աղվաններից հետո, մարդերից ու հյուրկաններից առաջ տեղադրում է կադուսիներին[31]: Ռուփոս Փեստոս Ավիենոսը և Պրիսկիանոսը գրեթե նույնությամբ կասպերից, աղվաններից հետո հիշատակում են կադուսիներին, որոնցից հետո թվարկվում են մարդերը, հյուրկանները, ապյուրներ-տապյուրները, որոնց երկրով հոսում է Մարդոս գետը, որն անցնում է նաև դերկերիներ-դերբիկների և բակտրերի հողերով ու թափվում Կասպից ծովը[32]: Դերբիկների և բակտրերի մասին հիշատակությունը ցույց է տալիս, որ Մարդոս կամ Ամարդոս գետը՝ ներկայիս Սեֆիդ-ռուդը, շփոթվել է Մարգուշ գետի[33], ներկայումս՝ Մուրղաբ, կամ էլ Օքսոսի հետ: Պոմպոնիոս Մելասը Կասպից ծովի շուրջ ապրող ցեղերի թվում, չպահպանելով աշխարհագրական հաջորդականությունը, մասսագետների և հյուրկանների միջև հիշատակում է կադուսիներին[34], որոնց, ելնելով այլ աղբյուրների հաղորդումներից, կարելի է տեղորոշել Կասպից ծովի հարավարևմտյան շրջանում: Ամմիանոս Մարկելինոսը կադուսիներին հատկացնում է լայն աշխարհագրություն՝ հասցնելով մինչև Կասպիական դռներ[35]՝ Ռագայի մոտ: Տիտոս Լիվիոսը տեղեկություններից մեկում կադուսիներին հիշատակում է Անտիոքոս Գ-ի (մ. թ. ա. 223–187 թթ.) զորքերի թվում, իսկ մյուսում էլ դահերին, մարերին, կադուսիներին և էլյումացիներին համարում է սիրիացիներ[36]՝ նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ հռոմեացիների հետ պատերազմին նշված ժողովուրդներն ու ցեղերը մասնակցում էին սիրիացի Սելևկյանների կողմից:

Քննելով հին աղբյուրների տեղեկությունները՝ ուսումնասիրողները կադուսիներին տեղադրել են Գիլանում, որտեղ հայտնի է Կադուսերա

---

[28] ИДПСК.–ВДИ, 1948, ¹ 2, с. 255; Claudii Ptolemaei Geographia, edidit C. F. A. Noebbe, t. II. Lipsiae, 1845, VI, 2, 5; H. Humbach, S. Ziegler. Ptolemy Geography, book 6, Text and English/German Translations. Wiesbaden, 1998, p. 42.

[29] C. Müller. Geographi Graeci Minores. Vol. II. Parisiis, 1861, p. 149.

[30] *Նույն տեղում, էջ 345–346:*

[31] ИДПСК.–ВДИ, 1948, ¹ 4, с. 241.

[32] C. Müller. *Նշվ. աշխ., էջ 185, 196:*

[33] Страбон, с. 487.

[34] ИДПСК.–ВДИ, 1949, ¹ 1, с. 272.

[35] Ammianus Marcellinus, with an English translation by J. C. Rolfe. vol. II. Cambridge-Massachusetts-London, 1972 (Loeb Classical Library), XXIII, 6, 13.

[36] ИДПСК.–ВДИ, 1949, ¹ 1, с. 216. *Տե՛ս նաև* Э. Бикерман. Государство Селевкидов. М., 1985, с. 57, 61, 69.

անունով գյուղը, և Դեյլեմում[37], Երասխի ստորին հոսանքից հարավ-արևելք դեպի Սեֆիդ-ռուդի գետաբերանի կողմը[38], Երասխի հարավային վտակ Կարասու գետի վերնագավառում[39], Կասպից ծովի հարավարևմտյան շրջանից մինչև «մատիենական և հայկական հողերը»[40]:

Կադուսիների տեղադրության հարցում առաջնակարգ նշանակություն ունի Ստրաբոնի «Աշխարհագրություն»-ը: Ստրաբոնը կադուսիներին հիշատակում է բազմիցս: Այսպես, հեղինակը գրում է. «Վրկաններից հետո ծովի շրջագծով բնակվում են ամարդները, անարիակները, կադուսիները, ալբանները, կասպերը, ուիտիները և, հնարավոր է, ընդհուպ մինչև սկյութներ, այլ ժողովուրդներ: Վրկաններիի մյուս կողմում ապրում են դերբիկները, իսկ կադուսիները սահմանակցում են մեդացիներին և մատիաններին Պարաքոաթրես լեռան ստորոտին»[41]: Կադուսիների և աղվանների սահմանակցության մասին հաստատում են նաև այլ հեղինակներ, հետևաբար, Կուր գետի ստորին հոսանքից հարավ կադուսիների տեղադրությունը, կարծում ենք, տարակարծությունների տեղիք չի տալիս: Հարավային ուղղությամբ կադուսիները սահմանակցել են Կասպից ծովի հարավային ափերին բնակվող անարիակներ հավաքական անվան տակ հանդես եկող ցեղերին: Պարաքոաթրես լեռան տակ պետք է հասկանալ ոչ միայն Թալիշի և Գիլանի լեռները, այլև Էլբուրսն ամբողջությամբ և, ընդհանրապես, Իրանական սարահարթի հյուսիսարևմտյան լեռնաշղթաները[42]: Պարաքոաթրես անունը որոշակիորեն պետք է տարածվեր և Զագրոսի հյուսիսարևելյան մասի վրա: Մատիենների տակ նեղ առումով պետք է նկատի ունենալ Մատիենե երկրի բնակիչներին, որոնք չէին կարող սահմանակցել կադուսիներին, սակայն մատիեններին լայն առումով պետք է համարել Ուրմիո լճի արևելյան ափամերձ շրջանների բնակիչներ, որոնցից արևելք՝ դեպի Կարասու գետի վերնագավառը, բնակվում էին կադուսիները:

Ստրաբոնը գրում է, որ Մեծ Մարաստանը հյուսիսում սահմանակցում է Վրկանից ծովից վերև ապրող կադուսիներին և այլ ցեղերի[43]: Այս տեղեկությունից երևում է, որ Վրկանից ծովից վերև ասելով՝ հեղինակը կադուսիներին տեղադրում է Կասպից ծովի հարավային ափամերձ շրջանից հյուսիս-արևմուտք, ընդ որում՝ կադուսիներին չտեղադրելով անմիջապես ափամերձ շրջանում: Խոսելով Ատրպատականի մասին՝ Ստրաբոնը գրում է, որ այդ երկրի հյուսիսային լեռնային մասում բնակվում են տարաբնակ ու ավազակ լեռնական կադուսիները, ամարդները, տապյուրները, կյուրտիները և այլ ցեղեր: Շարունակելով տեղեկությունը՝ աշխարհագետն ավելացնում

---

[37] Б. Д о р н. Каспий. СПб., 1875, с. 60, 68. *Հմմտ.* Th. N ö l d e k e. Geschichte der Perser und Araber aus der arabischen Chronik des Tabari. Leyden, 1879, S. 479.

[38] И. Д ь я к о н о в. *Նշվ. աշխ., էջ 85, 225, 339:*

[39] *Ս. Ե ր է մ յ ա ն. Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի, Երևան, 1963, էջ 58,* С. Ю. К а с у м о в а. Южный Азербайджан в III–VII вв. Баку, 1983, с. 41–42.

[40] И. А л и е в. История Мидии. Баку, 1960 с. 104; *Ն ո ւ յ ն ի՝* Племена и племенные группы…, с. 70.

[41] С т р а б о н, с. 485–486.

[42] *Նույն տեղում, էջ 483:*

[43] *Նույն տեղում, էջ 494:*

է. «Արդարև Զագրոսը և Նպատը բռնված են այս ժողովուրդներով, և Պարսկաստանի կյուրտիները և մարդերը (սրանք կոչվում են նաև ամարդներ), ինչպես և Հայաստանինը, որոնք մինչև այժմ նույն անունով են կոչվում, նույն ցեղից են»[44]: Ինչպես տեսնում ենք, այս տեղեկության մեջ նույնպես կադուսիները տեղադրվում են Փոքր Մարաստանի հյուսիս-արևելքում՝ հարավում սահմանակցելով ամարդներին կամ մարդերին: Եթե տեղեկության շարունակության մեջ Զագրոսի մասին տեղեկությունը հասկանալի է, որի արևելյան և հարավային ճյուղավորումները բնակեցված էին մարդերով, որոնց անունով էր կոչվում Զագրոսից սկիզբ առնող Ամարդոսը, և կյուրտիներով[45], ապա Նպատ լեռան հիշատակումն այս տեղեկության մեջ կարծես թե չի տեղավորվում: Ստրաբոնը հաղորդում է. «Այսպես են կոչվում Տավրոսի հյուսիսային լեռները (իմա՛ Պարաքոաթրաս – Խ. Հ.). *իսկ հարավայինը, Եփրատից այն կողմ, Կապադովկիայից և Կոմմագենեից արևելք է տարածվում, սկզբնական մասում կոչվում է Տավրոս, որ բաժանում է Ծոփքը և մնացյալ Հայաստանը Միջագետքից. ոմանք էլ կոչում են Գորդյան լեռներ: Սրանց մեջ է նաև Մասիոն լեռը, որ գտնվում է Մծբինի և Տիգրանակերտի վերևը: Այստեղից ավելի բարձրանալով՝ կոչվում է Նպատ. այստեղ, լեռան հարավային կողմերում գտնվում են Տիգրիսի ակունքները»[46]: Մասիոնը և Գորդյան լեռները համարվել են Տավրոսի ճյուղերը, իսկ Գորդիոնյան կամ Գորդյան լեռները (Կորդվաց լեռներ) տարածվել են Մասիոն լեռներից արևելք: Իրականում Մասիոն լեռները Կորդվաց լեռների շարունակությունն են: Արիանոսի մի տեղեկությունից պարզվում է, որ «Դարեհը ճակատամարտի դաշտից (Գավգամելայի* – Խ. Հ.) *անմիջապես սլացավ Մարաստան, ճանապարհ ընտրելով հայկական լեռներով»[47]: Իսկ Պլուտարքոսը գրում է. «Ամբողջ հարթավայրը (Գավգամելայի* – Խ. Հ.) *Նիփատեսի և Գորդիենյան լեռների միջև, լուսավորված էր բարբարոսական զորքի կրակներով...»[48]: Նիփատեսի լեռները, իրոք, գտնվել են Հայաստանում՝ Նպատական լեռներ (Զոդա) անունով, որտեղ էլ, ըստ Ստրաբոնի, գտնվում էին Տիգրիսի ակունքները, հավանաբար, նկատի ունենալով կա՛մ Արևելյան Խաբուրի, կա՛մ - Մեծ Զաբի, կա՛մ էլ նույնիսկ Արևելյան Տիգրիսի ակունքները: Պլուտարքոսն աշխարհագրական առումով ավելի մեծ բովանդակություն է տալիս Գորդիենյան և Նպատական լեռներին՝ դրանք տարածելով ավելի հարավ, քանի որ Նպատական լեռներից հարավ գտնվել են Դասն լեռները: Ուրեմն, Դարեհ Գ-ն փախել է Դասն և Նպատական լեռներով դեպի Մարաստան, որի հետ Հայաստանի սահմանը, ամենայն հավանականությամբ, կազմել են*

---

[44] *Ս տ ր ա բ ո ն. քաղեց և թարգմ. Հ. Ամատյան, Երևան, 1940, էջ 49: Տե՛ս նաև* С т р а б о н, с. 494.

[45] *Կյուրտիների և քրդերի կապի մասին մանրամասն տե՛ս* Г. А с а т р я н. Этногенез курдов и ранние армяно-курдские контакты.– Iran and the Caucasus. Vol. 1. Tehran, 1997, p. 3.

[46] *Ս տ ր ա բ ո ն, էջ 43–45:*

[47] *Ա ր ի ա ն ո ս. Ալեքսանդրի արշավանքը (այսուհետև՝ Ա ր ի ա ն ո ս).– Ալեքսանդր Մակեդոնացի, Երևան, 1987, էջ 107,* А р р и а н. Поход Александра *(այսուհետև՝* А р р и а н*),* пер. с древнегреческого М. Е. Сергеенко. М.–Л., 1962, с. 117.

[48] П л у т а р х. Александр. XXXI.–Избранные жизнеописания, т. II. М., 1987.

Կոհ-ի-Նիհորական լեռները, որոնք, ըստ իս, նույնպես ընկալվել են որպես Նպատի լեռներ: Վերջինիս տեղադրության հստակեցումը բացառում է Ստրաբոնի հիշատակած ցեղերից որևէ մեկի տեղորոշումն այս շրջանում: Ստրաբոնը Նպատի լեռներում բնակվող ցեղերին չի հիշատակում, քանի որ տվյալ տեղեկության մեջ թվարկելով կադուսիներին, ամարդներին, տապյուրներին, կյուրտիներին, գրում է՝ «և այլն»: Կադուսիները և տապյուրները չէին կարող բնակվել ո՛չ Զագրոսի, ո՛չ Նպատի լեռներում: Հավանաբար, տվյալ տեղեկության մեջ Ստրաբոնը կամ նրա աղբյուրը Նպատ-Կոհ-ի-Նիհորական լեռների շարունակությունն է համարել Ուրմիո լճից հյուսիս-արևելք ընկած Ղարադաղի, Թալիշի, Գիլանի լեռները, որոնք կոչվել են նաև մարական լեռներ[49], և, ընդհանրապես, Էլբուրսն ամբողջությամբ, որը Ստրաբոնի այլ տեղեկություններում հիշատակվում է Պարաքոաթրես անունով (տե՛ս վերևում), որի շրջանում էլ բնակվում էին կադուսիները և տապյուրները: Դատելով տեղեկություններից՝ նշված լեռնաշղթաները (և ոչ միայն) ընդհանրապես հայտնի են Տավրոս անունով, որը, ըստ Սոլինի, տարբեր ժողովուրդներ անվանել են տարբեր անվանումներով՝ Քոաթրես, Նիփատես, Կովկաս և այլն[50]:

Ամասիացի աշխարհագետը Կասպից ծովի ափերին հիշատակում է գելերին, կադուսիներին, ամարդներին, կյուրտիներին, անարիակներին: Միաժամանակ հայտնում է, որ «լեռնոտ ծովափի մեծագույն մասը բռնել են կադուսիները, համարյա 5000 ստադիոն, ինչպես ասում է Պատրոկլես, որ և այս ծովը Պոնտականին գրեթե հավասար է համարում: Ամբողջ այս երկիրը աղքատ է»[51]: Տեղեկությունը հետաքրքիր է այն առումով, որ կադուսիների հարևանությամբ հիշատակվում են գելերը, այն դեպքում, երբ Ստրաբոնի և այլ հեղինակների մոտ կադուսիները հյուսիսում սահմանակցել են աղվաններին: Մեր կարծիքով, գելերը մտել են կադուսիների ցեղային համադաշնության մեջ և գտնվել են Կարասու գետի վերին հոսանքից արևելք, որոնց անունով էլ հայտնի են Գեղմանց լեռները[52]: Դատելով այլ տեղեկություններից՝ գելերի հարևանությամբ, և՛ արևելք, և՛ արևմուտք, բնակվել են նաև այլ ցեղեր, որոնց անունները չեն նշվում[53]: Տեղեկությունից երևում է, որ նշված ցեղերը եղել են անկախ կամ կիսանկախ ու չեն մտել Մարաստանի մեջ կամ էլ վերջինիս հետ կապված են եղել հատուկ հարաբերություններով, ընդ որում, նրանց սահմանը կազմել են Մարական լեռները (Մարաստանի լեռները), որոնց տակ պետք է նկատի ունենալ Ստրաբոնի Պարաքոաթրասը և ներկայիս Էլբուրսը: Ստրաբոնը հաջորդ տեղեկության մեջ Տավրոսի հյուսիսային մասում տեղադրում է գելերին, կադուսիներին և ամարդներին, գրելով նաև, որ նույն լեռնաշղթայի՝ Հայաստանից մինչև Վրկանից արևելք ձգված մասը (փոքր մասը

---

[49] *Ս տ ր ա բ ո ն, էջ 35:*

[50] ИДПСК.–ВДИ, 1949, ¹ 3, с. 247.

[51] *Ս տ ր ա բ ո ն, էջ 35,* С т р а б о н, с. 481.

[52] *Մ ո վ ս է ս Խ ո ր է ն ա ց ի. Պատմութիւն Հայոց (այսուհետև՝ Մ ո վ ս է ս Խ ո ր է ն ա ց ի), քննական բնագիրը և ներածութիւնը Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, լրացումները Ա. Բ. Սարգսեանի, Երևան, 1990, էջ 182:*

[53] *Նույն տեղում:*

չհաշված) կոչվում է Պարաքոաթրաս[54]: Ինչպես տեսնում ենք, երկու տեղեկություններում հիշատակված Մարական և Պարաքոաթրասի լեռները նույնանում են, հետևաբար, այդ լեռները սահմանագիծ են եղել նշված ցեղերի ու մարերի համար: Ստրաբոնը Կասպից ծովի նկարագրության մեջ նշում է, որ «համաձայն Էրատոսթենեսի՝ հույներին հայտնի ճանապարհը այդ ծովի շուրջը մինչև աղվանների և կադուսիների ափերը կազմում է 5400 ստադիոն, իսկ անարիակների, մարդերի և վրկանների ափերի երկայնքով մինչև Օքսոս գետի գետաբերանը՝ 4800 ստադիոն...»[55]: Այս վերջին տեղեկության մեջ գելերը չեն հիշատակվում, հետևաբար, կադուսիներին հատկացված ծովափը խոսում է այն մասին, որ գելերը նույնացվել են կադուսիների հետ կամ էլ մտել են կադուսիների համադաշնության մեջ[56]:

Պտղոմեոսի մոտ կադուսիները տեղադրված են Կասպից ծովի հարևանությամբ, իսկ կադուսիներից հետո գալիս են գելերը, դրիբյուկները, ամարիակները, մարդերը[57]: Սույն տեղեկության մեջ, կարծես թե, իրենց տեղում չեն դրիբյուկները, որոնք պետք է տեղադրվեն վրկաններից արևելք, ամարիակներն էլ նույն անարիակներն են:

Կադուսիների մասին կարևոր հիշատակություն ունի Արիանոսը: Ըստ Արիանոսի, Գավգամելայի ճակատամարտին Ատրոպատեսի հետ էին կադուսիները, աղվանները և սակեսինները[58]: Ճակատամարտին մարերը, կադուսիները, աղվաններն ու սակեսինները հանդես են գալիս առանձին դասավորությամբ. մարերն ու կադուսիներն առանձին-առանձին, իսկ աղվաններն ու սակեսինները միասին[59]: Ռուփոսի մոտ Գավգամելայի ճակատամարտում աղվաններն ու սակեսինները չեն հիշատակվում[60]: Արիանոսն աղվաններին հիշատակում է նաև Դարեհին շրջապատող ցեղերի մեջ[61]: Կադուսիների հետ հիշատակվող սկյութներին, որոնք դաշնակցային հարաբերությունների մեջ էին Դարեհ Գ-ի հետ և օգնության էին շտապում նրան[62], թերևս, կարելի է նույնացնել սակեսինների հետ, սակայն

---

[54] *Ս տ ր ա բ ո ն, էջ 37:*

[55] С т р а б о н, с. 480.

[56] *Ռ. Գաբրիելյանը գտնում է, որ կադուսիների անունը վերաբերում է առանձին ցեղի և այդ անվանումը չի տարածվել այլ ցեղերի վրա (տե՛ս* Р. Г а б р и е л я н. Армения и Атропатена. Ереван, 2002, с. 82):

[57] H. H u m b a c h, S. Z i e g l e r. Ptolemy Geography, book 6, p. 42–43.

[58] *Ա ր ի ա ն ո ս, էջ 97,* А р р и а н, с. 110; A r r i a n. Anabasis Alexandri *(այսուհետև՝* A r r i a n*)*, with an English translation by E. Iliff Robson. Vol. I–II. Cambridge–Massachusetts–London, 1958-1961 (Loeb Classical Library), III, 8, 4, pp. 246–247.

[59] *Ա ր ի ա ն ո ս, էջ 101,* A r r i a n, III, 11, 4, p. 256–257; А р р и а н, с. 113.

[60] *Ռ ո ւ փ ո ս. Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը (այսուհետև՝ Ռ ո ւ փ ո ս).–Ալեքսանդր Մակեդոնացի, Երևան, 1987, էջ 350–351,* R u f u s C u r t i u s Q u i n t i u s. History of Alexander *(այսուհետև՝* R u f u s*)*, with an English transl. by John C. Rolfe. Vol. I–II. Cambridge-Massachusetts-London, 1956 (Loeb Classical Library), IV, XII, 6–13, pp. 270–275; К в и н т К у р ц и й Р у ф. История Александра Македонского. М., 1963, с. 115.

[61] *Ա ր ի ա ն ո ս, էջ 103,* A r r i a n, III, 13, 1, p. 262–263; А р р и а н, с. 114.

[62] *Ա ր ի ա ն ո ս, էջ 112: Արիանոսը գրում է նաև, որ Պարմենիոնը կադուսիների երկրով պետք է անցներ Վրկան (նույն տեղում, էջ 113): Հավանաբար, Պարմենիոնի առջև խնդիր էր դրվել նվաճել կադուսիներին, որոնց տակ, թերևս, նկատի են առնված նաև Կասպից ծովից հարավ ընկած ցեղերը, օրինակ գելերը, հակառակ դեպում կադուսիների երկիրը չէր կարող սահմանակից լինել Վրկանին:*

դա դժվար է հաստատել: Ատրոպատեսի հետ, հավանաբար, կադուսիները, աղվանները և սակեսիններն ունեցել են դաշնակցային հարաբերություններ ու եղել են վարձկաններ, քանի որ «մարերի հետ էին»[63] և ոչ թե հրամանատարության տակ[64]:

Աղվանների ու սակեսինների մասին մեր դատողություններն այսպիսին են: Սակեսիններին նույնացնելով հայկական Շակաշենի հետ՝ որոշ ուսումնասիրողներ փորձել են հայկական այդ երկրամասը տեսնել Աղվանքի մեջ, որը, ըստ Ա. Հակոբյանի հանգամանալից քննության, ճիշտ չէ, քանի որ սակեսինների և աղվանների՝ նույն շարքում հիշատակվելը բաժանում է աղվանների բնակեցման տարածքը Սակասենից, և երկու տերմինների նույնացումը հիմնված է միայն հարաբերական համահնչյունության վրա[65]: Սակեսիններին նույնացնելով սակասենների հետ՝դժվար է նույնիսկ կարծել, որ սակ-սկյութները, որոնք Շակաշենում էին հաստատվել մ. թ. ա. VII դարում[66], և համաձայն սկզբնաղբյուրների՝ Ուտիքը կազմել է Սատրապական Հայաստանի անքակտելի մասը, մ. թ. ա. 331 թվականին պետք է Գավգամելայի ճակատամարտին հանդես գային մնացած հայերից առանձին, քանի որ այդ ժամանակ նրանք նույնպես արդեն հայեր էին և վաղուց կորցրել էին իրենց էթնիկ դիմագիծը՝ հիշողությունը պահպանելով միայն գավառանվան մեջ:

Սակերը հաստատվել էին նաև Սյունիքում. անգամ Զագիկ նահապետի անունը կարող է աղերս ունենալ Հայաստան ներխուժած Սակ կամ Շակ ցեղի անվանմանը, որն իր անունն էր տվել Ուտիքի Շակաշեն գավառին: Բ. Հարությունյանը հավանական է համարում, որ ավելի ուշ Սակը կամ Շակը, Հայաստանի մեկ այլ մասում հնչյունափոխվելով, վերածվում է Զագի, իսկ Զագեձորն էլ՝Զանգեզուրի՝ ժողովրդի կողմից մեկնաբանվելով որպես «Զանգն իզուր»[67]: Սակայն ինչպես Ուտիքում, այնպես էլ Սյունիքում եկվոր էթնիկական տարրը ձուլվել էր հայերի մեջ և կորցրել իր էթնիկական դիմագիծը: Եթե Շակաշենը գտնվեր Աղվանքի մեջ, ապա այդ մասին կհաղորդեր Ստրաբոնը, որը, նկարագրելով Արտաշես Ա-ի ռազմաքաղաքական գործունեությունը, չի նշում աղվաններից երկրներ գրավելու մասին: Ցանկանում ենք ուշադրություն հրավիրել հետևյալ հանգամանքի վրա: Պլինիոս Ավագի հիշատակած սակասանները[68] տեղադրվում են

Դիոդորոս Սիկիլիացին Գավգամելայի ճակատամարտում կադուսիներին և սկյութներին հիշատակում է կողք կողքի (տե՛ս Դ ի ո դ ո ր ո ս Ս ի կ ի լ ի ա ց ի, էջ 95):

[63] *Նույն տեղում, էջ 97:*

[64] *Քանի որ Ռուփոսի մոտ ալբաններին փոխարինում են մասսագետները, Բ. Հարությունյանը կարծում է, որ Արիանոսը, ելնելով այն իրողությունից, որ Ալբանիա են ներխուժել մասսագետները կամ հայկական աղբյուրների մագքութները, մասսագետներին փոխարինել է ալբաններով (տե՛ս Բ. Հ ա ր ո ւ թ յ ո ւ ն յ ա ն. Պետական մակարդակի բարձրացված կեղծարարություն.–ՎԷմ, 2010, թիվ 4, էջ 43):*

[65] А. А к о п я н. Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках. Ереван, 1987, с. 13.

[66] *Բ. Հ ա ր ո ւ թ յ ո ւ ն յ ա ն. Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների..., էջ 31:*

[67] *Բ. Հ ա ր ո ւ թ յ ո ւ ն յ ա ն. Մեծ Հայքի Սյունիք աշխարհն ըստ □Աշխարհացույց□-ի (Պատմաաշխարհագրական դիտարկումներ).– ՊԲՀ, 2003, - 1, էջ 131:*

[68] P l i n y. Natural History, VI, 29, p. 358.

Ասեաց փոր գավառում և ոչ մի կապ չունեն Շակաշենի հետ[69]: Սա նշանակում է, որ ինչպես սակ-սկյութների մի հատվածը կարողացել էր հաստատվել Ասեաց փորում, մյուսը՝ Շակաշենում, ապա երրորդն էլ, ելնելով սակեսինների և աղվանների համատեղ հիշատակումից ու միասնական հանդես գալուց, հաստատվել էր Կուր գետի ձախափնյակում: Սակասաններ-Սակասենե-սակեսիններ անվանումները, որոշակի հնչյունաբանական տարբերություններով հանդերձ, ցույց են տալիս, որ սրանց մեջ սակ-սկյութների անվանման առկայությունն անժխտելի է: Մեր կարծիքով, սակեսինները և աղվաններն աշխարհագրորեն տեղորոշվում են XVIII սատրապությունում, որտեղ կար սկյութական մեծ գաղթականություն, ընդ որում ավելի լայն առումով սակեսիններին, իբրև վարկած, նույնացնում ենք սասպեյրների հետ, որոնց անվանումը կապված է իբերների հետ[70]: Սա ցույց է տալիս, որ մ. թ. ա. IV դարի վերջերին XVIII սատրապությունը շարունակում էր մնալ Աքեմենյան Պարսկաստանի կազմի մեջ, և նրա վարչական սահմանները փոփոխության չէին ենթարկվել: Իսկ Հայաստանը Գավգամելայի ճակատամարտին հանդես է գալիս որպես մեկ ամբողջություն՝ հայեր: Ի. Պյանկովը մարական սատրապության օրթոկորյուբանտիների նույնացումը անդրկովկասյան սակեսինների հետ[71] համարում է սխալ և օրթոկորյուբանտիներին նույնացնում դերբիկների հետ, որոնք բնակվել են Կասպից ու Արալյան ծովերի միջև, չնայած Մարաստանի հետ տարածքային առումով անմիջականորեն չեն սահմանակցել[72]: Օրթոկորյուբանտիներին համարել են նաև թրակա-փռյուգական ցեղ ու տեղադրել հին Մարաստանի տարածքում[73]: Անշուշտ, օրթոկորյուբանտիները կապվում են Մարաստանի հետ, որի հյուսիսային սահմանագիծը Արաքսն էր: Քննություն չի բռնում նաև այն ուսումնասիրողների տեսակետը, որոնք փորձում են XV սատրապությունը տեղադրել Այսրկովկասում՝ փորձելով սակերին տեղորոշել Սակասենեի տարածքում, այսինքն՝ Գանձակ (ներկայումս՝ Գյանջա) քաղաքի շրջակայքում[74]:

---

[69] *Բ. Հարությունյան. Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացույց»-ի, Երևան, 2001, էջ 98–99:*

[70] *XVIII սատրապությունը գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհից դուրս՝ Կովկասյան լեռների և Կուր գետի միջև: Մանրամասն տե՛ս Բ. Հարությունյան. Աքեմենյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության տեղադրության շուրջ.– «Հանդես ամսօրյա», (Վիեննա), 1999, թիվ 1–12, էջ 45–114, Հ. Խորիկյան. Հայաստանը և Այսրկովկասը Աքեմենյան Պարսկաստանի վարչական բաժանումներում (պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություն).– Պատմ. գիտ. թեկնածուի գիտ. աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Երևան, 2007, էջ 85:*

[71] И. Дьяконов. *Նշվ. աշխ., էջ 248, 447:*

[72] И. Пьянков. «История Персии» Ктесия и среднеазиатские сатрапии Ахеменидов в конце V в. до н. э.–ВДИ, 1965, ¹ 2, с. 43, 49.

[73] *Ս. Պետրոսյան. Հին Մարաստանի տարածքի երրորդ էթնիկական տարրի մասին.–ՊԲՀ, 1979, - 4, էջ 46–58:*

[74] В. Струве. Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии. Л., 1968, с. 18. *XV սատրապության տեղադրության մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Խորիկյան. Աքեմենյան Պարսկաստանի XI և XV սատրապությունների տեղադրության շուրջ.– ԼՀԳ, 2006, -1, էջ 147–157:*

Դատելով աղբյուներից՝ կադուսիները Աքեմենյան պետության ժամանակաշրջանում մտել են ոչ թե XI, այլ X մարական սատրապության մեջ[75]: Թովմա Արծրունին հաղորդում է, որ մեծն Տիգրան Հայկազնը Մարաստանի Աժդահակ թագավորի դեմ ճակատամարտ տալու համար զորք է ժողովում «եւ վազս առեալ փութացան մտին ընդ կողմն Մականայ, բանակեցան ի դաշտավայրին Մեդիացւոց»[76]: Արծրունյաց տան պատմիչը, որն օգտվել է մեզ անհայտ ինչ-ինչ աղբյուրներից, Արաքսը համարում է Հայաստանի ու Մարաստանի սահմանը, և Մուղանի դաշտը (հմմտ. Խորենացու մոտ Մեդացոց կողմերը[77]) մտցնում Մարաստանի մեջ: Հայաստանի ու X սատրապության սահմանը տարածվել է, ամենայն հավանականությամբ, Ուրմիո լիճը թափվող Սաղամաս գետից հյուսիս՝ մինչև Կարմիր կամ Կոտոր գետի հոսանքը, վերջինիս՝ Արաքսի հետ միախառնվելու հատվածը: Որ Կարմիր գետը հանդիսացել է սահման X սատրապության ու Սատրապական Հայաստանի միջև, կարելի է հիմնավորել նաև հետևյալ տեղեկություններով: Մովսես Խորենացու հաղորդումից պարզվում է, որ Վաղարշակ արքան «ներքինիս հրամայէ ի նոյն ազգէ խզել. և նահապետ նոցա զՀայր իշխան մասին յԱտրպատականէ մինչև ցՃուաշ և ցՆախճաւան, և նահապետութեան ազգին սա մեծարոյ»[78]: Քանի որ Փավնիտիսը նույնանում է Մարդպետականին, ապա Պատմահոր այս կարևոր տեղեկությունից կարելի է եզրակացնել, որ Կարմիր գետը և Երասխը հանդիսացել են սահմանային գետեր նախ X սատրապության, ապա Ատրպատականի ու Հայաստանի միջև: Հետաքրքիր է նաև Թովմա Արծրունու տեղեկությունն այն մասին, որ Երվանդը «երթայ զետեղի ի Նախճաւանն աւանի յոստանին Վասպուրական աշխարհին»[79]: Ըստ պատմիչի, Երվանդը Ատրպատականի սահմաններով է վերադառնում Անձահի ձոր ու հետո գնում Նախճավան[80]: Այս տեղեկությունից երևում է, որ Հայաստանի մեջ մտնող Անձահի ձորը եղել է Ատրպատականին սահմանակցող գավառ, և Երվանդը Նախճավան գնալու համար պետք է անցներ Ճուաշ գավառով, որը մտնում էր Հայաստանի մեջ: Թովմա Արծրունու տեղեկություններից ևս կարելի է եզրակացնել, որ Կարմիր գետը սահմանային գետ էր ինչպես Հայաստանի ու Ատրպատականի միջև, այնպես էլ Աքեմենյան ժամանակաշրջանում XIII և X սատրապությունների համար: Մեր կարծիքով, Հայաստանը մարերից նվաճում է միայն Կասպիանե-Փայտակարանը և Փավնիտիս-Մարդպետականը, իսկ Բասորոպեդա-Պարսկահայքը վերամիավորվել է: Միաժամանակ, դատելով հին աղբյուրների որոշ տվյալներից[81], Արտաշես

---

[75] *Կադուսիներին մարական սատրապության մեջ են տեղադրում Ա. Հակոբյանը (տե՛ս Ա. Հ ա կ ո բ յ ա ն. Կասպերի և Կասպիանա (Կասպք) մարզի տեղադրության մասին, էջ 93) և Վ. Բայբուրդյանը (տե՛ս Վ. Բ ա յ բ ո ւ ր դ յ ա ն. Իրանի պատմություն, Երևան, 2005, էջ 57):*

[76] *Թ ո վ մ ա Ա ր ծ ր ո ւ ն ի ն Ա ն ա ն ո ւ ն. Պատմութիւն տանն Արծրունեաց (այսուհետև՝ Թ ո վ մ ա Ա ր ծ ր ո ւ ն ի ն Ա ն ա ն ո ւ ն), աշխատասիրությամբ Վ. Մ. Վարդանյանի, Երևան, 1985, էջ 62:*

[77] *Մ ո վ ս է ս Խ ո ր ե ն ա ց ի, էջ 81:*

[78] *Նույն տեղում, էջ 112:*

[79] *Թ ո վ մ ա Ա ր ծ ր ո ւ ն ի ն Ա ն ա ն ո ւ ն, էջ 84:*

[80] *Նույն տեղում:*

[81] С т р а б о н, с. 480, 485.

Ա-ն Փայտակարանը գրավել է ոչ թե մարերից, այլ կադուսիներից: Վերջին հանգամանքը ցույց է տալիս, որ որոշ ուսումնասիրողների կողմից այն կարծիքը, թե «կասպերի երկիր» և «կադուսիների երկիր» հասկացությունները հավասարազոր են[82]*, ճիշտ չէ: Պլինիոս Ավագը հաղորդում է, որ Կուրի գետաբերանից սկսած ծովը կոչվում է Կասպից, որի ափին ապրում են կասպերը*[83]*: Այս տեղեկությունից չի կարելի եզրակացնել, որ կասպերին պետք է տեղադրել հենց Կուրից հարավ: Կովկասյան և Կասպիական դռների մասին Պլինիոսի տեղեկություններից*[84] *կարելի է եզրակացնել, որ բերված տեղեկության մեջ կասպերին պետք է տեղադրել Կուրից հյուսիս: Ընդ որում, Պլինիոսի հաջորդ տեղեկությունը ևս հիմք չի տալիս կասպերին փնտրել Կուրի ստորին հոսանքից հարավ կամ էլ կասպերի անվան տակ տեսնել կադուսիներին, մարդերին: Միայն այն հանգամանքը, որ հեղինակը կասպերից*[85] *արևելք տեղադրում է Ապավորտենան*[86]*, կարելի է եզրակացնել, որ Պլինիոսը կասպերի տակ նկատի ունի Ռագայի մոտ գտնվող Կասպիական դռները: Այս տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Պլինիոս Ավագի հաղորդումները հիմք չեն տալիս կասպերին տեղադրելու հենց միայն Փայտակարանում*[87]*, որի Կասպիանե անվանումը ծագում է ընդամենը Կասպից ծովի անունից՝ որպես աշխարհագրական հասկացություն: Ավելին, Պլինիոսը նույնպես հիշատակում է Էրատոսթենեսի տեղեկությունը՝ Կադուսիան և Ալբանիան՝ ափամերձ շրջաններով, նշելով կողք կողքի*[88]*:*

Կադուսիները կամ կատիշները հիշատակվում են նաև հայկական աղբյուրներում: Մասնավորապես, «Աշխարհացույց»-ում, քաղելով Պտղոմեոսից և Պապոսից, հիշատակվում են մարերի երկրամասեր Կասբը, Քադուշը, Գելքը, Դիլումքը[89]*: Քադուշը կադուսիների երկիրն է, իսկ կասպերի հիշատակությունը ցույց է տալիս, որ կադուսիները և կասպերը չեն կարող պարզունակորեն նույնացվել: Ընդ որում, «Աշխարհացույց»-ի հեղինակը նշված ցեղերին թվարկում է՝ օգտվելով Պտղոմեոսից, որը կասպերին հիշատակում է Մարաստանի կազմում՝ Հայաստանի հարևանությամբ*[90]*: Այս տեղեկությունը վերաբերում է մինչև Արտաշես Ա-ի գահակալման շրջանին, իսկ կասպերն էլ հույն հեղինակի համար պարզապես Կասպիանե երկրի՝ Փայտակարանի բնակչությունն են, որը ներկայանում է որպես*

---

[82] И. Дьяконов. *Նշվ. աշխ., էջ 444, 448,* И. Алиев. Племена и племенные группы в Атропатене, с. 70; Ֆ. *Նշվ. աշխ., էջ 148:*

[83] Pliny. Natural History, VI, 39, p. 366.

[84] *Նույն տեղում, VI, 30, էջ 358: Պլինիոսը մի տեղում շփոթում է Դարիալի և Դերբենդի լեռնանցքները:*

[85] ИДПСК.–ВДИ, 1949, ¹ 2, с. 303. *Այստեղ կասպերի փոխարեն գրված է Կասպիական դռներ [տե՛ս նաև Ա. Հակոբյան. Կասպերի և Կասպիանա (Կասպք) մարզի տեղադրության մասին, էջ 89]:*

[86] Pliny. Natural History, VI, 46, p. 371. *Հմմտ. VI, 45, էջ 370:*

[87] Ա. Ակոպյան. *Նշվ. աշխ., էջ 40:*

[88] Pliny. Natural History, VI, 36, p. 364.

[89] *Աշխարհացույց Մովսեսի Խորենացւոյ յաւելուածովք նախնեաց, հրատ. Ա. Սուքրեան, Վենետիկ, 1881, էջ 41 (տեքստում՝ քագագուշ): Տե՛ս նաև Մատենագիրք Հայոց, հ. Բ, Ե դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 2157, Ս. Երեմյան. Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի, էջ 115:*

[90] H. Humbach, S. Ziegler. Ptolemy Geography, book 6, pp. 40–41.

աշխարհագրական հասկացություն: Մովսես Խորենացու մոտ «Կասբից երկրի» հիշատակությունը նույնպես կապված է աշխարհագրական ընկալումների հետ՝ «Կասբիական ծովի» անունից և, ըստ էության, «Կասբից երկիրը» համապատասխանում է Պատմահոր նշած ծովեզերքի բնակիչների երկրին, որի կենտրոն Փայտակարան քաղաքը մի քանի անգամ հիշատակում է Խորենացին[91]*:*

Համաձայն Ագաթանգեղոսի՝ Գրիգոր Լուսավորիչը քրիստոնեությունը տարածում է «…մինչ ի սպառ ի սահմանս Մասքթաց, մինչև ի դրունս Ալանաց, մինչ ի սահմանս Կասպից, ի Փայտակարան քաղաք արքայութեանն Հայոց»[92]*: Այս տեղեկության մեջ Կասպից սահմանների տակ պետք է հասկանալ Մեծ Հայքի ծայր արևելյան սահմանը, որն անմիջապես հարում էր Կասպից ծովին, որի ափին՝ Երասխի գետաբերանի մոտ, գտնվում էր Փայտակարան քաղաքը*[93]*: Քաղաքի անունով էլ երկրամասը կոչվեց Փայտակարան*[94]*: Մեր կարծիքով, Ագաթանգեղոսի տեղեկության մեջ Փայտակարան քաղաքը համարժեք է Փայտակարան աշխարհին, հետևաբար, Կասպից սահմանների տակ պետք է նկատի ունենալ ոչ թե Փայտակարան-Կասպք աշխարհը, այլ Կասպից ծովը, այսինքն՝ հեղինակը նկատի է ունեցել մինչև այդ ծովի սահմանները, եզրերը, որտեղ հասնում էր Մեծ Հայքի ծայր արևելյան սահմանը: Մեր եզրակացության օգտին է խոսում «Աշխարհացոյց»-ի այն տեղեկությունը, թե «Մետասաներորդ աշխարհ՝ Փայտակարան քաղաքով որ առ եզերբն Կասբից, 'ի մուտս Երասխայ»*[95]*:*

Կատիշների և գեղեր-գելերի գնդերը պարսկական բանակի կազմում հիշատակվում են Ավարայրի դաշտում[96]*: Կատշաց զորքը հայ ապստամբների հետ կռիվներում հիշատակում է Ղազար Փարպեցին*[97]*, ընդ որում, դատելով պատմիչի տեղեկությունից, կատիշները գտնվել են Ատրպատականում՝ Երասխից հա-*

---

[91] *Մովսէս Խորենացի, էջ 182, 259–260, 263: Կասբիցը կամ Կազբիցը նույն նշանակությամբ հիշատակում է Փավստոս Բուզանդը (տե՛ս Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, բնագիրը Ք. Պատկանյանի, Երևան, 1987, էջ 248):*

[92] *Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանցի, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթ. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1983, էջ 468:*

[93] *Բ. Հ. Հարությունյան. Փայտակարան քաղաքը և նրա տեղադրությունը.–ԼՀԳ, 1981, -12, էջ 75: Ըստ ուսումնասիրողի՝ Փայտակարան քաղաքը գտնվել է ներկայիս Սալյանի քաղաքից արևմուտք: Ըստ Ա. Հակոբյանի՝ այն գտնվել է Պուշկինո (Բիլիասուվար) քաղաքի հնավայրի տեղում (ասվել է անձնական զրույցում):*

[94] *Տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, հ. Բ, Ե դար, էջ 2153, 2172, 2188:*

[95] *Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացւոյ, էջ 29: Հ. Հյուբշմանը կռահել է, որ հետագայում այս հատվածից դուրս է մնացել «Փայտակարան» բառը և իրավացիորեն վերականգնում է՝ «Մետասաներորդ աշխարհ՝ Փայտակարան [Փայտակարան] քաղաքով որ առ եզերբն Կասբից, ի մուտս Երասխայ» (տե՛ս Հ. Հյուբշման. Հին Հայոց տեղւոյ անունները, թարգմ. Հ. Պիլէզիկճեան, Վիեննա, 1907, էջ 101: Հմմտ. Ս. Երեմյան. Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 115):*

[96] *Եղիշէ. Վասն Վարդանայ եւ հայոց պատերազմին, աշխատասիրությամբ Ե. Տեր-Մինասյանի, Երևան, 1989, էջ 232:*

[97] *Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց, Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1982, էջ 303, 315 («…Եւ Կաղշաւք, յորում Գաբառու-Բագինք, մինչեւ ի մուտս գետոյն որ կոչի Կամբիսեւս». տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, հ. Բ, Ե դար, էջ 2141):*

բավ[98], ինչը համապատասխանում է հին աղբյուրների հաղորդումներին:

Ինչ վերաբերում է կադուսիների էթնիկական ծագմանը, ապա ուսումնասիրողները կարծում են, որ կադուսիներին ի սկզբանե պետք է համարել իրանական ժողովուրդ[99] ՝ ներկայիս գիլյանցիների և թալիշների նախնիները[100]:

Կադուսիների հետ նույնացվել են Հովհան Անտիոքացու կադիսենները, որոնց մոտ ապաստանում է Պերոզի որդի Կավատը: Կադիսենները տվյալ տեղեկության մեջ անվանված են հոներ[101]: Հոների հետ կադիսենների նույնացումն արդեն իսկ բացառում է սրանց կապը կադուսիների հետ: Կադիսեններին հիշատակում է նաև Պրոկոպիոս Կեսարացին[102], սակայն այս տեղեկությունը ևս հիմք չի տալիս կադուսիների հետ նույնացնելու համար:

Կադուսիների հետ փորձել են նույնացնել նաև Յոշվա Ստիլիտի հիշատակած քուդիշներին, որոնք ապրել են Նիսիբիսի ՝ Մծբինի մոտ[103]: Սակայն կադուսիների հետ սրանց նույնացումը կասկածելի է[104], ինչքան էլ որ տեսականորեն հավանական համարենք կադուսիների, եթե ոչ մի մասի վերաբնակեցումը, գոնե կայազորի առկայությունը Մծբինի մոտ[105]: Բացառված

---

[98] *Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց, էջ 295: Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Սեբեոսի հետևյալ տեղեկությունը. «Արդ ՝ իբրև ետես բազմութիւն զաւրացն Իսմայելի, եթէ ոչ յաջողի նոցա գործն ի կողմանէ ամուր լերանցն Մարաց. քանզի ոչ իսկ նուաճեցան ի ծառայութիւն նոցա (Կեթրուս և Սկիութեայ), որ են Գեղք, Դելումք, հանդերձ ամենայն ամրաբնակ բազմութամբն» (տե՛ս Պատմութիւն Սեբէոսի, աշխատասիրությամբ Գ. Աբգարյանի, Երևան, 1979, էջ 172–173): Հ. Մարկվարտը Կեթրուսի փոխարեն կարդում է Կադուս՝ նկատի ունենալով կադուսիներին, այն դեպքում, երբ Կեթրուսը նույնացվել է Գեդրոսիային՝ Իրանի հարավ-արևելքում (տե՛ս* J. M a r q u a r t. Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i. Berlin, 1901, S.125; *Գ. Ա բ գ ա ր յ ա ն. «Սեբեոսի Պատմությունը» և Անանունի առեղծվածը, Երևան, 1965, էջ 198–202): Գ. Աբգարյանը «Կեթրուս և Սկիութեայ»-ը համարում է լուսանցագրություն, որը կարող էր նույնիսկ լուսանցքում գրված լինել ոչ որպես «Գեղքի, Դելումք»-ի բացատրություն, այլ գրչի համար զուտ որպես ինչ-որ պայմանական հիշեցում, գիտելիք, նույնիսկ՝ գրչափորձ (Պատմութիւն Սեբէոսի, էջ 361–363, ծնթ. 656, 657): Այս կապակցությամբ պարզապես նշենք, որ կադուսիներից հյուսիս՝ Կուրի ստորին հոսանքի ձախափնյակում տեղադրվող XVIII սատրապությունում կար սկյութական հոծ զանգված, որն էլ կարող էր որպես Սկյութիա հիշատակվել Կադուսիայի կողքին:*

[99] Э. Г р а н т о в с к и й. Ранняя история иранских племен Передней Азии. М., 1970, с. 374.

[100] G. A s a t r i a n, H. B o r j i a n. Talish and the Talishis.– Iran and the Caucasus. Vol. 9.1. Brill: Leiden, 2005, pp. 46–47; Р. М е л и к о в. *Նշվ. աշխ., էջ 154:*

[101] C. M ü l l e r. Fragmenta historicorum graecorum. Vol. V. Parisiis, 1870, p. 28. *Կադիսենները պատկանել են «սպիտակ հոների»՝ հեփթաղների ցեղային խմբին (հմմտ.* ծ. П и г у л е в с к а я. Сирийские источники по истории народов СССР. М.–Л., 1941, с. 48; А. Колесников. Иран в начале VII века.–Палестинский сборник, Л., 1970, с. 96):

[102] *Պրոկոպիոս Կեսարացի, թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթագր. Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1967, էջ 117: Տե՛ս նաև* Procopius, ex recensione G. Dindorfii. vol. I. Bonnae, 1833, De Bello Persico, I, 14, pp. 71–72.

[103] Н. П и г у л е в с к а я. Месопотамия на рубеже V–VI вв. н. э. Сирийская хроника Иешу Стилита как исторический источник. М.–Л., 1940, с. 135–136, 153.

[104] Р. М е л и к о в. *Նշվ. աշխ., էջ 153: Հմմտ.* Н. П и г у л е в с к а я. Сирийские источники…, с. 48.

[105] *Վալերիանուսի պատմության մեջ կադուսիները համարվում են անկախ և պարսիկներին թշնամի ժողովուրդ (տե՛ս* Scriptores Historiae Augustae, recensuit Hermannus Peter. Vol. II. Lipsiae, 1865, p. 68*):*

չէ, որ կադիսեենների անվան տակ հանդես են գալիս «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակված Կատաշան գավառի բնակիչները[106]:

Ամփոփենք. կադուսիները, որոնք ավելի քան մեկ հազարամյակ հիշատակվում են աղբյուրներում, եղել են բավական ուժեղ և կենսունակ էթնոս՝ տեղորոշվելով Կարասու գետի վերնագավառում: Հին հեղինակների տեղեկություններից հայտնի է, որ կադուսիները տարածվել են նաև Կասպից ծովի հարավարևմտյան ափամերձ տարածքներում: Սկզբնաղբյուրների տեղեկությունների քննությունը ցույց է տալիս, որ կադուսիներն ազգակից ցեղերի համադաշնության մեջ իրենց ռազմական ուժի շնորհիվ ունեցել են առաջնակարգ նշանակություն և, ըստ այդմ էլ, ավելի հաճախ են հիշատակվում պատմիչների կողմից: Մարական, Աքեմենյան և հաջորդող ժամանակներում կադուսիները պահպանում են իրենց անկախ կամ կիսանկախ գոյությունը՝ դաշնակցային հարաբերություններով կապվելով իրանական այս կամ այն պետության հետ:

ПЛЕМЯ КАДУСИЕВ В ДРЕВНИХ ИСТОЧНИКАХ

ОГАННЕС ХОРИКЯН

Р е з ю м е

Кадусии, упоминаемые в древних источниках, были достаточно сильным и жизнеспособным этносом, проживавшим в верховьях реки Карасу. Из сведений древних авторов известно также, что кадусии расселялись и на юго-западном побережье Каспийского моря. Рассмотрение сведений источников позволяет говорить о том, что кадусии в конфедерации родственных племен, благодаря своей военной силе, имели первостепенное значение и, в соответствии с этим, чаще упоминаются историками. В мидийские, ахеменидские и последующие времена кадусии сохраняют свое независимое или полунезависимое существование, заключая договоры с теми или иными иранскими государствами.

THE TRIBE OF THE CADUSIANS IN ANCIENT SOURCES

HOVHANNES KHORIKYAN

S u m m a r y

The Cadusians, having been referred to in the sources for more than one millennium, have been rather strong and viable ethnos, located in the district of the upper Karasu River. It is known from the data of ancient authors that the Cadusians were also spread in the southwestern coastal parts of the Caspian sea. The examination of the data from the original sources shows that the Cadusians had the primary importance in the confederation of the relative tribes due to their military force, and that's why they are referred to more often by the historians. During the periods of the Median, Achaemenian and the following stages the Cadusians keep their independent and semi-independent existence, concluding treaties with this or that Iranian country.

[106] *Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացւոյ յաւելուածովք նախնեաց, էջ 40:*